

Дванадесета глава

ПОНЯТИЕТО „ЧОВЕШКИ КАПИТАЛ”

Както се каза във втора глава, категорията „човешки капитал” е централна и същностна, синтезираща и комплексна при анализ на демографската ситуация и перспективи, на нужната съответна държавна стратегия относно възпроизводството на населението, както и на обществения консенсус по нея. Именно чрез категорията „човешки капитал” социологическият анализ на демографската криза и деформациите при възпроизводството на населението и нацията постига завършеност и концептуална цялост. В този раздел се прави опит да се развие *концепция за социологическата структура* на човешкия капитал на населението и нацията като цяло, в частност на трудовия потенциал за икономиката и сферата на материалното производство, и за всички други основни обществено-продуктивни дейности.

Натрупаният досега концептуален актив при разработване на социологическо понятие за „*социален-културен-човешки капитал*” дава основание вече да се говори за достатъчно развита теория, въпреки все още неизбистрената терминология. Сегашната официализирана оценка за значимостта на човешкия капитал – както на теоретико-методологическото му доразвиване, така и за многофункционалното му практико-оптимизиращо приложение – е едно от измеренията на хуманистичната и демократичната тенденция в епохата на новото хилядолетие. „*Човешкият фактор*”, за който се говори концептуално в политиката още от края на XIX век,¹ сега става център в развитието на макро- и микро-икономиката, на мениджмънта, на политологията и социологията.

¹ Напр. Фридрих Ницше, 1882-1888 – за „*волята*” в основата на света, като движеща сила на „*ставането*”, като „*воля за власт*”, която е тъждествена на „*воля за живот*” в борбата за съществуване, като „*своето Аз*” в експанзия; Георгий Плеханов, 1898 – за ролята на личността в историята. Или по-късно подходът „*човешки отношения*” в научния мениджмънт, който се развива интензивно от 30-те години на XX век. Или теориите за политическото и гражданското лидерство, за харизмата и харизматичното лидерство.

В икономиката това е обръщането към така нар. „не-икономически“ фактори за икономическа ефективност (Грановетер), сред които от решаваща важност е качеството на човешкия ресурс – и при управлението, и в изпълнителската работа, и в иновациите. В предишни глави вече бе изразено схващането, че по същество става дума за: (1) системен социологически анализ на *вградеността на икономиката сред другите* основни сфери и дейности в обществото; (2) и за взаимните им зависимости и *мрежи за обмен*; (3) и съответно за нуждата от *качествено подобие*, за да може да се осъществяват двустранните и многостранните обмени; (4) общо за структурно-функционална *синхронизация* между икономиката и другите сфери и основни обществени дейности.

Последното предполага в теорията за „социалния-културния-човешкия капитал“ натрупаното концептуално богатство да бъде *систематизирано на по-високо равнище* и в по-обобщаващ системен план.

Терминологично избистряне – задача с концептуална значимост

Тук се налага едно предварително терминологично уточняване:

Понятието „човешки капитал“ в съвременната социология и другите социални науки все още не е изкристализирало – до постигнат терминологичен консенсус, до понятийна и концептуална избистреност.

При различните автори, в отделните книги, в специфичните контексти се използва синонимен грозд от термини и понятийни конструкции. Те взаимно се допълват, застъпват, подменят. Говори се за *социален и символен, културен и човешки капитал*, говори се за човешки *ресурси и капитал*, говори се за организационен *ресурс и капацитет*. Различни термини и артикулиране, често без достатъчно ясно работно дефиниране, с неизбистрени нюанси в смисъла, валидността и обхвата на приложимост.²

Анализите се правят на микро- и средно-икономическо и обществено равнище, където се говори за градацията *от човешки* (визират се индивидите), *през социален* (визират се общностите), *до организационен* (визира се институционалния ред, нормите, управляемостта, ефективните субординация и координация, екипността, общностната и фирмената лоялност) капитал – във фирмата, корпорацията, институцията, учреждението.

Анализите на средно равнище се фокусират върху наличните трудови и граждански ресурси за икономиката и публичната сфера, за степента на производителност въз основа на образование и социални умения, професионална структура и

² Ако се прави реферативен обзор на основните автори в това проблемно, тематично и понятийно поле трябва да се тръгне поне от Адам Смит и Карл Маркс, Макс Вебер и Ортега-и-Гасет; след това от първите, които използват термина „социален капитал“ – Джон Дюи и Лида Хофман; да се отчете фундаменталният принос на Пиер Бурдийо и Гари Бекер, на Глен Лури, на Джеймс Колман и Роберт Пътнам, на Дъглас Норд и Манкер Олсън; нужно е да се отчетат и официозните дефиниции на такива институции като Световна банка, както и тесният смисъл на понятието „човешки капитал“ в теориите за трудовата заетост и съвременния мениджмънт; също така технократският смисъл на „човешки ресурси“ при подбор, адаптиране и развитие на персонал във фирми и институции, както и съответните държавни програми за човешки трудови ресурси.

заетост, квалификационна структура и производителност, адаптивност и иновативност на наличния трудов ресурс.

На макро-равнище тази проблематика би следвало да обхване възпроизводството на населението като цяло, на трудово заетата и производителна част от него, на стратификационната динамика и нивата на интегрираност, на мотивациите за общественозначима или деструктивна реализация. В макро-системен обхват това е степента на съответствие и балансираност или на диспропорция и взаимно увреждане между функционалните сфери на икономиката и възпроизводството на населението, по-точно – възпроизводството на наличния активен трудов ресурс и мотивиращите го социален контекст и обществена среда.

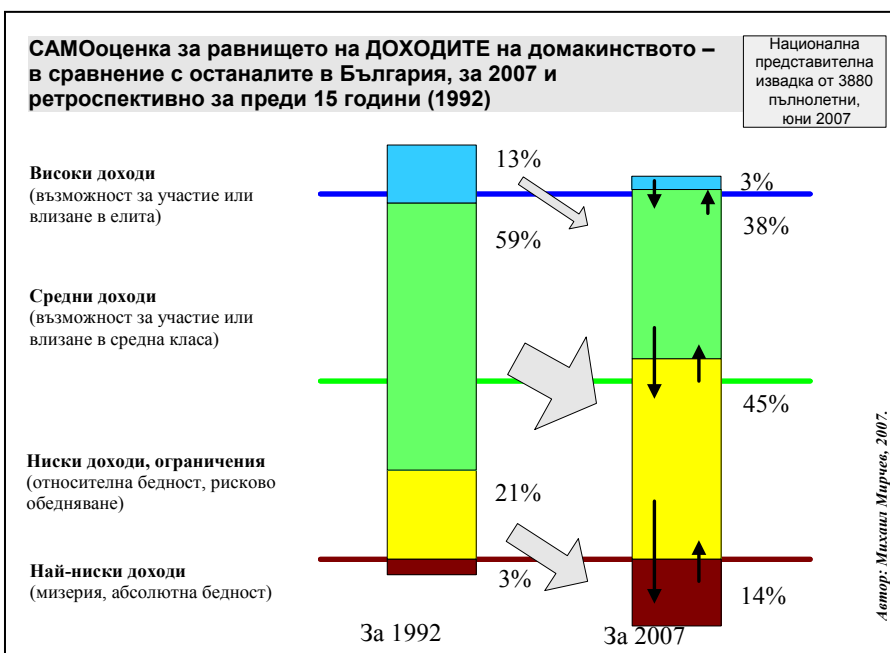
Тук предлагам концептуална рамка за осмисляне на човешкия капитал на *обществено макро-равнище* – в ракурса на държавата, системата на обществото, нацията като цяло.

На това равнище понятийният кръг може да бъде затворен, при което като най-удачен отново изглежда терминът „човешки капитал“. Доколкото се визира: (1) човешкият състав на обществото; (2) населението като цяло, количеството и качеството му; (3) обществената съзидателност и икономическата продуктивност на населението, на отделните му поколения и комбинацията между тях, на отделните социални страти, класи, съсловия и комбинацията между тях.

Многомерност на бедността и благосъстоянието

Преди терминологичното избистряне на „човешки капитал“ нека кажем нещо важно. Става дума за понятията „бедност, нищета, мизерия“ и тяхната опозиция „богатство, благосъстояние, благополучие“.³

Вече стана дума, че постигането и удържането на богатство и привилегираност е житейска закономерност с два основни компонента – обществен и личностен, съответно статус, който се дава на личността от обществото и близките им, или статус, който те сами си извоюват чрез дарбите, усилията и инициативността си. И колкото е по-продължителна житейската перспектива, толкова повече натезжава личностният компонент. От предпоставка и шанс в началото на живота, той става ре-

³ За многомерността на бедността и благополучието, както и относно макро-социологическия им контекст виж Мирчев, Михаил. *Рязко разслояване: измеренията на бедността...* С., 2003.

шаващ фактор и лична заслуга в зрелостта и старостта.

Богатството и благополучието са многомерна характеристика на живота и хората. Материалното богатство и високият стандарт на живот могат да се съчетават с умствено, познавателно, интелектуално богатство. И с емоционално, ценностно, душевно богатство и реализация. И с пълноценна социална интеграция, обществен престиж и влияние, общественото отговорна власт и светски аристократизъм (в смисъла на Ортега-и-Гасет). Наистина, в днешно време последното е екзотична рядкост, захлупена от вулгарен снобизъм и дебелашка показност. Но все пак, изключения винаги има, поне има абстрактен желан модел – видяни именно през него днешните новобогаташи в повечето случаи изглеждат толкова бездуховни и елементарни, толкова морално деформирани, толкова примитивни в духа и интелекта си.

Именно в своята комплексност богатството предполага наличие на голям човешки капитал: (1) за да се постига *благополучие*; (2) за да може то да се *удържа* и развива; (3) и още, за да става по-многомерно и органично, като от *стандарт на живот* прераства в истинско *качество на живот*; (4) и още, за да има то не само измерения на *егоизма и тщеславието*, но да се реализира и като *обществена мисия*, като хуманна и гражданска кауза – на богатите към обществото, на елитите към народа и държавата.

Пропадането и затъването в *бедност* също е житейска закономерност с два основни компонента – обществен и личностен. На всеки може да се случи фалит, безпаричие, обедняване, задлъжняване. Проблемът е да не се отпуснеш по спиралата на обедняването, да не се преминат границите на отчаянието и примиряването с бедността, да не превърнеш себе си в аутсайдер и лумпен с удобното обяснение, че обществото и другите са несправедливи.

Бедността и нищетата също са многомерна характеристика на живота и хората. Ниският стандарт на живот и материален дефицит не е задължително да се съчетават с умствена и познавателна, с културна нищета и примитивизъм. Дори обратно, културното и душевното богатство може да са *компенсация* и начин за измъкване от материалната нищета, особено в съвременното общество. Материалната нищета не е задължително да се съчетава с емоционална грубост, с аморалност и вулгарност, с брутални взаимоотношения с близките. Дори обратно, сред богатите често има по-ярки деформации, клинични патологии, модерни перверзии.

Хората могат да се измъкват от бедността, могат да я компенсират, дори могат да я превръщат в свое *относително превъзходство*. За това днес има много житейски примери. Особено в ситуации на лична саможертва и проява на благородство. Както и сред професии с морално самовъзнаграждащо се лично усилие, благотворителност и лична реализация на хуманна мисия. Имам предвид професиите на лекари и учители, на социални работници и журналисти, на музиканти и психолози. Искане ни се да го виждаме по-често сред политиците и хората в рекламата, сред търговците и публичните експерти, сред съсловието на богатите и техните близки.

Двадесет години (като един от смисловите и ценностните центрове на Прехода) България и българите бяха вторачвани в материалното, във вещното, в статусното като дарител на материално богатство. Време е вече да се отърсим от този разболяващ елементаризъм, от тази „детска болест“ на неокапитализма. Време е обществото да се завърти обратно и в посока на интелектуалното и духовното начало. Без него ние се самоосакатяване, позволяваме други да ни осакатяват. Нека отново си

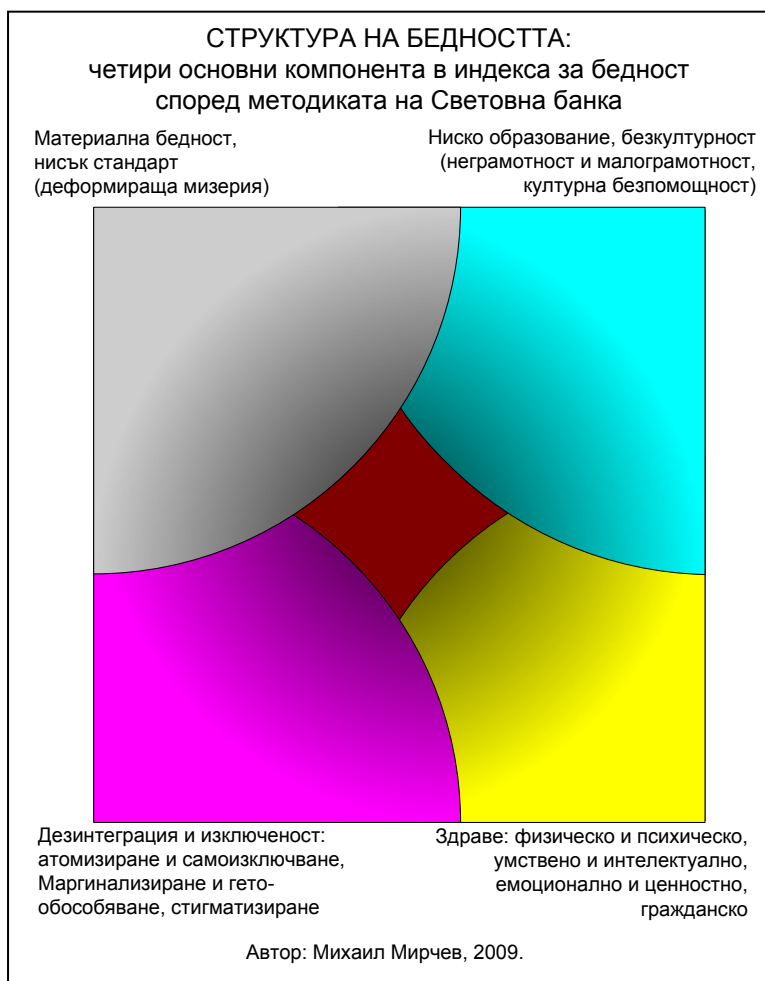
спомним, че българите и славяните са носители на особена и силна духовност. Убеден съм, че именно тя е нашето „конкурентно предимство“ в днешния и утрешния глобализиран свят.

Именно многомерността на бедността и благосъстоянието е в основата на използвания от Световната банка индекс за комплексност и дълбочина на бедността с четири компонента: (1) *материална* необезпеченост; (2) ниска *образованост* и култура; (3) недостиг на *здраве* и жизнеспособност; (4) *изключеност*, вместо интегрираност. (Вижте схемата по-долу)

Когато се описва социологическата структура на човешкия капитал в обществото в следващата глава (три групи с по три елемента), по същество се предлага един още по-детайлизиран модел. Той дава допълнителни възможности при оценяване на богатството и бедността, при стратифицирането не само по материален стандарт, но в комплексните измерения за *качество на живота*.

Целта е да се предложи инструмент за по-точно и гъвкаво описание на общественото разпределение на социалните предимства и привилегии, различните комбинации от „бедност“ и „богатство“ в реалното положение на отделните хора и общности. Предлаганата социологическа структура на човешкия капитал се опитва – едновременно цялостно и детайлно структурирано – да покаже съчетаването между индивидуализиращата и обществено организиращата линия на социална диференциация, включително дали и доколко хората са обществено интегрирани или са в ситуация на изключване и социална (само)изолация.⁴

Нека още веднъж подчертаем, че тук не се ограничаваме до икономическия обхват на понятието „човешки капитал“ и свързаното с него понятие „човешки (*трудо-ви*) ресурси“ (workforce, labour power). Търси се по-общ, общосоциологически понятиен обхват – основните му форми и тяхното системно структуриране.⁵ Тръгвайки по аналогия от най-общото определение за стопанско-икономическия капитал като „ак-

⁴ Виж *Индекс на бедността* като подиндекс на *Индекс на човешкото развитие*.

⁵ При такава системна база може достоверно да се разпознават и описват конкретни комбинации между формите на човешкия капитал, взаимното им преплитане и генериране, начинът на превръщане на капитала от една форма в друга (capital conversion).

тивни, които се инвестират, за да се постигне печалба” (assets invested for profit).

Чрез по-общото понятие за човешки капитал не се отрича, нито пренебрегва тесния икономически или управленски смисъл на понятието. Просто то се надгражда и се извежда до *макро-социологическо* равнище – при анализ на обществото, вкл. на икономиката и стопанската сфера в него. Чрез понятието за човешки капитал в широк смисъл се отразяват *икономическите и неикономическите фактори* в икономиката, комплексната роля на човешкия фактор в нея. И по този начин се експлицира структурно-функционалната макро-връзка между сферата на икономиката, от *една страна*, и *от друга* – сферата на възпроизводство на населението, сферата на духовно производство, сферите на обществено управление и комуникациите.⁶

Високото равнище на човешкия капитал позволява на хората да се възползват от възможностите и да неутрализират рисковете. Те имат *субектната* сила да се преборват за правата си и да устояват на вредни фактори и действия от страна на други хора или институции. При наличните житейски условия и обществен контекст хората съумяват да извличат максимална полза за себе си, да постигат целите си. На практика постигат успехи, извоюват си по-добри позиции и благоденствие. Или успяват да удържат своите добри позиции, самочувствие и авторитет дори в критични ситуации, при обществени кризи и въпреки лични нещастия.

Същевременно такива хора натрупват допълнителен човешки капитал – (1) чрез образование, квалификация и информираност; (2) чрез институционални позиции и включване в светски клубове и мрежи; (3) чрез мотивираща идентичност и социална интеграция; (4) чрез заслужено самочувствие и мотивирана увереност в собствените сили; (5) чрез целенасочени и планирани лични усилия, труд, кариера, постижения. Като правило сред такива общности и слоеве натрупването на такъв капитал е осъзната стратегия на жизнения успех и просперитет. И тази стратегия активно се предава на поколенията, важна вътрешна норма е в семействата и родовете. В нейната амбициозна логика в съответните общности се раждат и отглеждат, възпитават и образуват, мотивират се децата и внуците. Става дума конкретно за общностите на професионалистите, на евреите и арменците, на интелигенцията и творческите професии, на хората от средните и ниските класи, които искат децата им да просперират, както и на елити, които искат дълго да съхранят натрупани богатства и привилегировани позиции.

Слабият човешки капитал, обратно, води хората към зацикляне в житейска нестабилност и загуби, в кризи и неуспехи, затъва се в бедност и комплекси за малоценност. При нещастие или обществена криза не се разполага с личен ресурс за компенсиране, поради което се попада сред най-ощетените и поразените. В много от тези случаи хората от сравнително добри житейски позиции пропадат към безпомощност и отчаяние, отчуждават се и се дезинтегрират от обществото, лумпенизират се, стават зависими от асоциалност и криминалност, потъват в девиация и личностни изкривявания, не рядко се оказват в плен на озлобеност и агресивност.

Силният човешки капитал, и при тежки лични и обществени ситуации, дава шанс за житейски път към благоденствие, преборване за успех и привилегированост. Докато слабият човешки капитал подхлъзва към низходяща спирала на маргинали-

⁶ Виж *Текстове 2. Покана за социология*. 2007: Михайлов, Стоян, с. 295-305, 309-312; Мирчев, Михаил, с. 315-319, 363-368.

зация и обедняване, към статусно пропадане и срам от себе си, дори излизане отвъд чертата на нормалността. И това е обективна житейска закономерност, както на нивото на личността и референтните ѝ органични общности, така и на средно равнище – регионалните, професионалните общности, така и на макро-равнище – нацията и нейната способност да се съхранява и развива, дори при крайно неблагоприятни обстоятелства, или да се саморазтваря и стопява, дори при общо взето благоприятни външни обстоятелства.

Понятиятната приемственост (Conceptual Background)

Адам Смит още в предверието на модерната епоха, в „*Теория на нравствените чувства*“ (1759) и „*Богатството на народите*“ (1812), постулира и разглежда неща, пряко свързани със съвременното понятие за човешки капитал:

- подобряване качеството на работната сила; изучаване в професия с големи разходи на труд и продължително време; специализация на труда, за да се повиши производителността и печалбите от труда; по-високо възнаграждение и материално стимулиране;
- морална и икономическа страна на разделението на труда – като мотор на общественото развитие; съчетаване между егоистичните и алтруистичните мотиви и инстинкти;
- равенство между хората в обществото; трите отговорности на владетеля за обществото и хората;
- четири причини за субординацията и превъзходството – личните качества, възрастта, имуществото, родов произход и принадлежност.

Огюст Конт, заедно с цяла плеяда философи, социолози и политолози от преходния XIX век акцентират върху съдържанието на обществения капитал и на функциите му – в икономиката и политиката, в еволюцията или революцията, в развитието на обществото.

Джеймс Медисън и Алексис де Токвил специално обсъждат проблематиката на гражданското общество (civil society), плуралистично обществено асоцииране (pluralistic associational life), демокрация и граждански свободи (democracy). Фридрих Ницше акцентира на личната воля за власт, волята за живот, експанзията на своето Аз. Георгий Плеханов разглежда ролята на личността в историята. Гаetano Моска и Вилфредо Парето анализират функциите на елитите в обществото, механизма на тяхната „циркуляция“.

Карл Маркс и марксисткото направление: явно или неявно се занимават с многомерността на човешкия капитал; системно обосновават ролята му не само непосредствено в икономиката, но и общо при производството на обществените условия, в структурата и динамиката на обществените отношения; прилагат диалектико-материалистическа методология, при която органически се вплитат микро- и макро-измеренията, структурата и функционирането, статиката и динамиката в обществото, обективно-материалното и субективно-ценностното; развиват и демонстрират системно приложение на дейностната теория и подход; анализират хората и групи-

те, класите и народите като активна и преобразуваща сила, вкл. революционна; развиват общосоциологическо понятие за общество и обществена формация; аналитично враждат човешкия фактор в реалната обществена структурата, при натрупване на антагонистични противоречия в хода на функциониране; създават стройна теория за позиционирането на основните класи и съсловия – въз основа не само на обективния им икономически статус и интереси, но и на субективните им качества, ценности и мотивации; системно позиционират културата и морала, идеологията и правото, религията и традициите, политическата активност – не само като „надстройка“, но и като човешка сила с огромен заряд и преобразуваща сила; като цяло разглеждат обществото като самоорганизираща се система и радикално преосмислят човешката активност в историята.

Макс Вебер: основоположник на съвременната теория за многомерната социална стратификация, в съчетание с теорията за „общественото действие“; разработва социологическото понятие „статус“. Извежда три основни потенци, които формират обществените отношения и феномените на статусните неравенства – между класите и общностите, групите и индивидите в обществото:

- материално благосъстояние и собственост – участие в стопанството;
- властова позиция – участие в господството (класово, политическо, бюрократично, институционално);
- авторитет и престиж, образованост, включеност в културната, религиозната и патриархално-общностната традиция – интегритет в културата.

Ортега-и-Гасет (1926): елитаристка теория за принципната противоположност между духовните творчески елити и масата-тълпа, между елитите като аристокрация и принизените в морално измерение народни маси; за автентичната демокрация и тържеството на деформираната хипер-демокрация; за опасната роля на масите и тълпите в модерното общество; за принципната разлика между новите и старите елити; за глупостта и примитивизма в политиката, за стихията на посредствеността и „принципа на обикновеност“ в политиката и властта, за моралността и аморалността, за „европейския човешки тип“ като „действителен паразитизъм“.

Джон Дюи през 1890 и Лида Ханифан през 1916 за първи път използват термина „социален/обществен капитал“ (*social capital*). Визират акумулирането на потенциал у човека и органичната малка общност (като семейството, съседите по местоживеене), за да подобряват своите житейски обстоятелства, за да постигат добруване и другарство, за да се удовлетворяват не само индивидуалните социални потребности, но и за да подобрява живота на общността като цяло. Те си служат с термина без да му дават ясна понятийна дефиниция.⁷

Джейн Джейкъбс: въз основа на различни аспекти в обществените науки на понятието „социален/обществен капитал“ (*social capital*) прокарва път за съвременната му употреба, през 60-те години на ХХ век.

⁷ Виж по-нататък бележката относно коректността на превода от английски на български и уточняването на най-точния термин.

Пиер Бурдийо (1972, 1983, 1997):

Първото свое систематично представяне (cohesive exposition) на концепцията за социален капитал (social capital) прави през 1972 г.

Разграничава три вида капитал:

- икономически – той непрестанно и пряко се *преобръща в пари* и се *институционализира* във формата на *право на собственост*; основа е на *другите видове* капитал – всички те непрекъснато диалектически взаимно се превръщат един в друг (conversions, convertability), и това не бива да бъде пренебрегвано нито от *иконом-изма*, нито от *семиолог-изма*;
- културен – основава се на понятието „*хабитус*“; в съдържателен, ценностен и емоционално-психичен план в значителна степен се припокрива с понятието за „*символен капитал*“; при определени условия той се *превърща в икономически*; може да бъде *институционализиран* в привилегирован или нискостоящ социален статус, вкл. поради степента и вида на полученото образование и съответни дипломи, които дават на хората легитимна квалификация; той е кондензирана и преобразена „*социална енергия*“;
- социален (обществен) – образуван е от социалните връзки и взаимни отговорности, от доверието и отношенията на близост и взаимност; може да бъде институционализиран – чрез всякакъв вид обществени звания и титли, вкл. аристократични, чрез които се придобива обществена легитимност на статус и значимост; също се припокрива с понятието за „*символен капитал*“, доколкото той произтича от вградеността сред „*мрежата на близки хора и отношения* (nesba), *поддържани чрез дълга и ангажиментите на честта – това са лични права и задължения, трупани от поколение на поколение, които могат да бъдат мобилизирани в изключителни обстоятелства*“.⁸

Подчертава не просто възможността, а многообразието от житейски ситуации и форми, чрез които културният-символният-социалният капитал се институционализира и се трансформира в икономически капитал, както и обратно.

Разглежда житейския успех – дългосрочен и в по-komplцирани обществени социални ситуации – в зависимост от притежаването на по-широк и по-устойчив на динамиката в живота съответен социален-символен-културен капитал;

Социалният капитал се състои от разнообразни културни, ценностни и психологически предимства. Те могат да бъдат трансформирани в икономическа печалба, както и обратно – понякога защитата на символния капитал мотивира икономически разорителни постъпки и поведение.⁹ В тази връзка различава три форми на културния-символния-социалния капитал (1983):

- персонифицирано състояние (the embodied state) – *устойчиви нагласи на мисленето и тялото* (long-lasting dispositions of the mind and body), които хората *носят в главите си* и са проява на *техните влечения* (libido sciendi).

Тази форма на капитал се получава след натрупване в продължително време – чрез собствени усилия и целенасочено инвестиране. Придобива се и неосъзнато, спонтанно в социалното и общественото обкръжение (още през детството и мла-

⁸ Виж Бурдийо, Пиер. *Практическият усет...* С., 2005, с. 221, 209-226, 253-266.

⁹ Бурдийо, Пиер. Пак там, с. 225.

достта) – епохата, социалната класа, региона, общността със съответен свой диалект.

Предава се и по наследство – невидимо като „наследени качества“, за разлика от „придобитите качества“. В семейната среда, както и чрез „ефекта на Ероу“, и всички форми на имплицитното предаване – през целия период на личностна социализация. Съчетава престижа от унаследените качества с авторитета, придобит после въз основа на личните заслуги и постижения.

Културният капитал е външно богатство, което е превърнато в неотменима част от личността, в хабитус. Освен другото, функционира и като *символен* капитал (*symbolic capital*) – средство е за *социално различаване* (*distinction*).

- обективизирано състояние (*the objectified state*) – културата, която е *опредметена в нещата, във вещите* (*things, possessions, such as books or paintings or clothing*): картини, книги, речници, инструменти, машини и т.н.

Културните блага може да се придобиват както *материално* – предполага наличие на икономически капитал, купуват се стоки, така и *символно* – предполага наличие и на културен капитал, купуват се услуги.

Когато има съответствие и кумулиране между икономическия и културния капитал, конкретните хора-професии-групи придобиват „по-голяма колективна сила“ на *доминиращи* групи (*dominant groups*) над съответните *доминирани* групи (*dominated groups*).

Културният капитал е реалност само тогава, когато той е усвоен от агентите на дейността и производството, и когато се използва от тях като *оръдие*, като *средство* за борба;

- институционализирано състояние (*the institutionalized state*) – култура, която е предметна в опитност и умения, в квалификации чрез образование – академично и с юридическа легитимност (*represented in qualifications*), а не чрез самообучение.

Говори за „*сертификат за културна компетентност*“. Така възниква и едно „*социално тайнство*“ – поради относителната независимост и отделяне на дипломата или сертификата за компетентност от реалните качества на самата личност, която му е носител (напр. при конкурси за работа).

Дипломата е средство за официално признаване и гаранция за личностна компетентност, докато реалният личностен културен капитал трябва непрекъснато да се доказва на практика. Това разминаване демонстрира така нар. „*разпознаваща-обозначаваща магия на силата на институционализирането*“ (*performative magic of the power of instituting*).

Такова официално признаване на квалификацията дава възможност човек открито и уверено да изразява своите убеждения, както и принуждава другите да го уважават и признават. Може да има тясна зависимост между дипломата за квалификация, позицията и ранга в институцията и трудовото възнаграждение.

Бурдийо дефинира социалния капитал (*social capital*) като свързан с „*членството в групи*“ – според него това е съвкупност от реални или потенциални ресурси, свързани с включеност в *трайни мрежи* (*durable networks*) на взаимно познаване и зачитане. За членовете на такива групи от голяма важност е фактът, че това е *колективно придобит* капитал (*collectively-owned capital*). Също е важно, че този общ капитал има съответна *публична репутация и легитимация* (*credential*), *получава*

кредити „във всички смисли на тази дума“. Практически тези отношения имат формата на *материален или символен обмен*. Те не само могат, но и по-често са *оформяни институционално* (socially instituted). Приписва им се съответно *общо наименование* (името на семейството, на класата или племето, на училището или партията, клубове за избрани, и др. под.). Институционализацията става чрез цял набор от *институционални актове* (instituting acts).

По този начин, обемът на социалния капитал, с който разполага даден човек (субект, агент), зависи от *размера на мрежата* от социални връзки, в които той е включен и участва, и които той *може да мобилизира* при нужда. Бурдийо изрично подчертава, че мрежата от връзки *не е нещо естествено*, някаква социална даденост. Тя е продукт на непрекъснатата работа по нейното оформяне. При това ключово значение имат съответните *ритуали на институциите* (institution rites), не малка част от които са свързани с промени в личностния или групов статус. Мрежата от връзки е необходима, за да се съхраняват дългосрочни и полезни отношения – именно чрез тях се съхраняват материалните и символните придобивки. Тук става дума за необходимостта от *„инвестиции в общуване“* (sociability).

Бурдийо позиционира в диаграма отделните професионални групи, стилове на живот, политическа ориентация в *„социалното пространство“* на *„тоталния капитал“*. Така той прави опит да онагледи системността на понятието и високия му ранг на социологическа абстракция.¹⁰

Глен Лури (1977): в специализираната литература често бива определян като „бащата“ на теорията за социалния/обществения капитал. Неговите концептуални дефиниции са доразвити и популяризирани от Джеймс Колман и др.

Епистемичната общност¹¹ около понятието „social capital“ – Джеймс Колман (1988, 2000), Роберт Пътнам (1993), Дъглас Норд (1990), Манкер Олсън (1963, 2000). Те са считани за основоположници на една цялостна теория за социалния (обществения) капитал, вкл. и като инструмент за рационализиране на политиката с оглед увеличаване на благосъстоянието. Според тях този капитал е:

- публично благо, чрез което може да бъде подобрена ефикасността на обществото;
- ключов компонент при изграждането и поддържането на демокрацията – при висок обществен капитал в обществото има голямо доверие към държавата и властта, както и високо равнище на гражданското участие и активност;
- резултат от конкретните обществени отношения, поражда реципрочност или диспропорции в тях – в зависимост от сложността и динамиката им, от затвореността или отвореността на обществените структури и социалните мрежи;

¹⁰ Сред българските автори, които специално се занимават с проблемите на социалния капитал, специално следва да отбележа Ракаджийска, Теменуга. Социалният капитал на бизнеса... С., 2009, с. 214-242; Тодорова, Елка. Социално-икономическо развитие... С., 2006, с. 7-9, 2-6; Икономиката на България и ЕС. Стратегия за догонващо развитие... С., 2003, с. 71-75, 94-100, 141-145.

¹¹ епистемична общност – мрежа от експерти, които споделят общ теоретико-методологически модел и съответни политически ценности. Те се ангажират и с усилия за реализиране на съответни политически цели. Вж. Haas, Ernst. When knowledge is power... 1990, p. 12, 130.

- производствен ресурс и неформална социална организираност; общественият капитал допълва формалните институции – за сложно разделение на труда и ефективност;
- възможност за рационални действия (икономически), но без господство на асоциален индивидуализъм, акцентира се на дилемата „икономически човек – социологически човек“;
- липсата на обществен капитал води до дезорганизация и разпадане на социалната връзка – в перспективата както на хоризонталното, така и на вертикалното асоцииране в обществото;
- отнася се до колективните ценности във всякакви „социални мрежи“ и нагласите, които се пораждат от тези мрежи да се правят добри неща за другите;
- социалният капитал освен да стимулира икономическото развитие, може да действа и обратно – да маргинализира и изключва определени хора и общности;
- държавните институции като основен фактор за възхода и падението на нациите – в логиката на макро-обществения капитал, който може да бъде натрупван и развиван, или обратно, да бъде свиван и деградиран;
- три основни нива на проява и анализ на социалния (обществения) капитал: микро-, мезо- и макро-ниво, връзка и взаимодействие между структурния и когнитивния капитал – обективен и субективен.¹²

Социалният/общественият капитал (social capital) в политиката на Световната банка, при така нар. „Вашингтонски консенсус“ (1990) и след него (2000 досега):

- отчита значимостта на общественото развитие, признава социалния капитал като глобално публично благо;
- пазарът сам по себе си не гарантира икономическа стабилност и обществено развитие, нужно е съчетаване със социални фактори и инвестиции;
- преоценява се икономическото развитие като самоцел – след определен праг на материално благосъстояние започва да намалява субективното благополучие и удовлетвореност;
- нужно е да се внимава за социалните и политическите последици при реструктурирането, при извършването под външен натиск реформи (първо и второ поколение реформи);
- важно е да се подсилват държавните институции, доколкото те са структуроопределящи и лимитиращи за култивирането и практическото реализиране на социалния капитал в отделните общества;
- използване на публични разходи за стимулиране на висок икономически растеж, както и за разпределение на доходите – с отчитане на негативите при преразпределението;
- социалният капитал като проблем интегрира усилията и методологическите перспективи на икономисти и социолози; той трябва да бъде включен в концепцията за устойчиво развитие;

¹² Виж Неделчев, Драгомир. 2004, *Социален капитал и икономическо развитие...* С., 2004, с. 26-30; виж Wikipedia: Social Capital.

- създава се структуриран въпросник – емпиричен инструмент за оценяване на социален капитал – количествени и качествени характеристики, на микро- и мезо-ниво: домакинство, общност, организация (2002);
- разработва инструмент за оценка на ефективността при инвестиране в социален капитал, както и мониторинг на наличния такъв капитал;
- разграничават се финансов от човешки и социален капитал, изисква се едновременна мобилизация на тези три вида ресурси.¹³

В тесен смисъл на понятието, „човешки капитал“ (human capital) се разработва в рамките на икономическите теории за заетостта, за факторите за производителност, в анализите на труда като стока, за стопанското предприемачество, и общо за всякакви форми на участие в икономиката. Накратко, има се предвид съвкупността от производителните способности на работниците, специалистите и управленците, общо на реалния и потенциалния „съвкупен работник“. Акцентира се на образователното равнище и специализация, на съответната квалификация, на способността да се обработва и използва информация, на съответните статусни и кариерни жизнени проекции. Днес се твърди, че „човешки капитал“ е „добре разработено икономическо понятие“ (well-established economic concept). Чрез него се дефинират и категоризират уменията и пригодността на хората за заетост и участие в икономиката.

Още през 1928 г. Артур Сесил Пиго (Arthur Cecil Pigou) за първи път акцентира върху нуждата от равновесие между *инвестирането в човешки капитал* и инвестирането в материалния капитал. Доброто потребление и високото качество на живот се отразяват в производителната способност и активност – в следващите житейски фази на зрелостта (при децата) и в продължителността на трудово активния живот в добро здраве (при възрастните).¹⁴

В модерната неокласическа икономия понятието се разработва от Джейкъб Минцер (Jacob Mincer, 1958).¹⁵ И след това от Чикагската школа, Гари Бекер (Gary Becker, 1964).

Базира се на класически постановки на Карл Маркс за *работната сила*, за съответствието между трудовото възнаграждение и нуждата от човешки капитал на работната сила, съответно за експлоатацията и капиталистическото обществено отношение, от пазарните възможности да продаваш своя производителен човешки капитал, за да получаваш доходи.

Чикагска школа – Теодор Шулц, Джакоб Минсър, Гари Бекер, 60-те и 70-те години на XX век. Провеждат широкомащабни изследвания. Шулц и Бекер са Нобелови лауреати по икономика – Бекер през 1992 г. за *макроикономически анализ* чрез отчитане и интерпретация на *човешкото поведение*.

Гари Бекер (1964, 1975): използва термина „human capital“ като много по-конкретен и операционално чист в сравнение с термина „social capital“. Накратко го

¹³ Виж Неделчев, Драгомир. Пак там, с. 125-138; виж Казаков, Атанас. *Човешкият капитал*. С., 2001; *Икономиката на България и ЕС. Стратегия за догонващо развитие...* С., 2003, с. 205-224.

¹⁴ Виж Pigou, Arthur Cecil. *A Study in Public Finance*. 1928, p.29.

¹⁵ Виж Mincer, Jacob. *Investment of Human Capital and Personal Income Distribution*. In: *Journal of Political Economy*, 1958.

определя като „дълготрайна и неделима от индивида съвкупност от неговите знания, умения, здраве, културни и морални ценности, трудовете навици“. Експлицира връзката между човешкия капитал и икономическата ефективност:¹⁶

- целенасочени въздействия в интелектуален и професионален план – хората придобиват човешки капитал за по-висока производителност, за по-висока трудоспособност, за индивидуалния капацитет да се работи;
- инвестиции в хората – основно чрез образование, образователни инициативи и самоинициативи, формиране на умения и тренинг; още – чрез здравеопазване и грижа за добрия тонус и трудоспособност; още – чрез улеснена географска мобилност, формиране на съответни нагласи в личностен и обществен план; чрез достатъчен стандарт на живот и добра семейна среда; трудови навици и социализация; и други;¹⁷
- акцентира се върху знанието – разширяващо се, саморазвиващо и самогенериращо се; преносимо и подлежащо на лесен и ускорен трансфер; включено във всички основни дейности и обществени отношения;
- съответствие между квалификацията и използваната технология;
- доходите от платена работа и самонаемане са функция от инвестициите в човешки капитал;
- човешкият капитал характеризира цялостната човешка личност и интегрираността ѝ в обществото и икономическата му система.¹⁸

Бекер смята съвременната епоха за „*епоха на човешкия капитал*“. Доколкото за доброто развитие на една страна като икономика и стандарт на живот от първостепенно и нарастващо значение са *социалните инвестиции* – инвестициите, които държавата и обществото като цяло, които социалните групи и семействата, които самите индивиди влагат в: (1) образование и квалификация; (2) здраве и добър тонус; (3) трудови навици и социализация.

От това зависи успехът на дългосрочната политика.

От това зависи и нормалното възпроизводство между поколенията в семейството – отговорността на родителите, които трябва да инвестират в ценностната система и способностите на своите деца, алтруизма им спрямо децата в продължението и различните фази на жизнения цикъл.¹⁹

След Бекер понятието „човешки капитал“ се диференцира в икономиката, говори се за „*специфичен*“ и за „*общ, генерализиран*“ човешки капитал.

През последните две десетилетия на Глобализация това понятие се пренася и към проблематиката на *миграцията на работната сила* – между държавите, между континентите, от зоните на икономическа изостаналост към зоните на богатство и развити икономики. На базата на *високо образование* хората мигрират от бедните

¹⁶ Виж Becker, Gary. *Human Capital...* 1964. p. 19, 51, 67-69, 112-119.

¹⁷ Виж Becker, Gary. *A Treatise on the Family...* 1993, p. 25-37, 61, 147, 185-188, 230-232.

¹⁸ Виж Казаков, Атанас. *Човешкият капитал*. С., 2001, с. 12-13, 20, 27, 106. Много интересен е анализът на етапите при формирането на човешкия капитал в различните образователни слоеве и зависимостта с равнището и динамиката на трудовете възнаграждения: с. 72-74, 143-151.

¹⁹ Виж Becker, Gary. *A Treatise on the Family...* 1993, p. 155-169, 174-178, 240-263, 269-274.

към развитите зони, търсейки добра работа и заплащане, развитие в професионална кариера и творчество, съответен висок стандарт и качество на живот. Бедните страни подхранват богатите държави и икономики с млада и адаптивна, *амбициозна и непретенциозна* работна сила. Бедните подхранват богатите държави и с жизнен *фертилен контингент*, с млади жени, които са готови да съвместяват раждането на деца с активна работа, акултурирайки се в новото общество и култура.

Фактически, чрез мигрантските потоци от донорските страни към богатите приемащи страни се *изнася голяма маса човешки капитал* (human capital flight). От донорските страни се отнема значителна част от техния интелектуален и квалифициран потенциал (brain drain), фертилен и жизнен потенциал, докато богатите приемащи страни биват *напомпвани с допълнителна маса* силен човешки капитал. При това той е повишено активен – амбициран бързо да се адаптира и интегрира в новото общество, за да може да получи трудова, професионална и обществена реализация. Стратификационният профил на приемащите страни се изтегля нагоре към образованите работници и средната класа. Обратно, стратификационният профил на даващите страни се изтегля надолу към ниските и аутсайдерските слоеве, средната класа и интелигенцията се обезсилват, хваща ги гражданска анемия.

По-бедните и изостаналите страни стават именно донори и по този начин стратегически обедняват. Докато богатите, бивайки подхранвани с допълнителни значителни маси човешки капитал, *концентрират стратегическо богатство* и ресурс за развитие. В този смисъл сегашните потоци на миграция са граждански механизъм за *увеличаване на дистанцията* между богатите и по-бедните страни, между центровете на сегашната западна цивилизация и нейните периферии.

Самите богати западни държави регулират емиграционните потоци именно в този смисъл. Квотите, зелените карти, профилираното издаване на трудови визи и на гранични визи, всичко това е административен филтър за допускане и привличане на адаптивна и производителна маса имигранти, както и обратно, за възпиране и обратно изтласкване на онези маси имигранти, които трудно се адаптират или не желаят да се адаптират, които носят девиантен риск или просто са ниско производителни.

На индивидуално равнище става дума за ситуацията „*да се спасяваме поединчно*“. В цялостен държавен и обществен мащаб обаче това е начин, решавайки проблемите на мобилните и адаптивните индивиди и на техните семейно-приятелски референтни групи, да се *разгръща социална поляризация* – между държавите и континентите, между народите и нациите, между основните социални класи вътре в отделните държави.

От всичко това печели икономиката и капитала (economic impact of migration). Губят националните общества и държавите на донорите – в съвременния глобален и все по-активен процес на трудова миграция.

ЧОВЕШКИ РЕСУРСИ (human resources): доминиращ в САЩ и глобализирания свят акцент върху човешкия производителен ресурс в сферата на институциите и публичните администрации, на фирмите и корпорациите, в икономиката като цяло. Има се предвид „управление на работната сила, на персонала“ (managing a workforce, personnel management and administration, employee relations, manpower management). Има се предвид по-конкретно и кариерата на персонала.²⁰ На фирме-

²⁰ Като сериозен академичен и професионален принос при разработването, систематизира-

но и институционално равнище вече широко се практикува съответното назоваване на отдели. В НКП (Национален класификатор на професиите) така вече е дефинирана отделна професия – разбира се, все още в рамките на едно доста хаотично множество от близки по съдържание термини, с които се назовават уж различни длъжности.²¹

Терминът вече е пренесен и внедрен в понятийната система на институциите и икономиката в България – когато става дума за подбор на кадри, тяхната адаптация, обучение и мотивиране, тренинг и продължаваща подготовка, уреждането на трудово-правните и осигурителните отношения. Изведен е и на стратегическо общодържавно равнище чрез *Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013*.²²

Човешките ресурси се визират на две обществени равнища:

- на корпоративно и институционално равнище – като подбор и подготовка, адаптация и мотивиране, екипност и продуктивност на ръководителите, служителите и работниците във фирма или институция; воденето на съответните индивидуални кадрови дела, трудови договори и трудово-правните отношения, процедури на пенсионно и социално осигуряване;
- на държавно равнище – освен като характеристика на наличната и възпроизвежданата работна сила, още и в по-общ демографски и социален план. България има съответна рамкова програма: *Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси 2006-2013“ (Operational Programme „Human Resources Development“)*.

Основната теза е, че хората следва да бъдат признати като „най-ценен актив“ на всяка организация и институция, и съответно като тяхно *конкурентно предимство*. То в едно общество, основано на знанието, компетентността и информационните технологии, не само придобива все по-голяма и определяща значимост, но и става „авангардно конкурентно предимство“.²³

нето и преподаването на „човешки ресурси“ у нас бих посочил имената на колегите Димитър Шопов, Маргарита Атанасова, Йосиф Илиев, Атанас Казаков и др.

²¹ Виж НКП, 2006 – доста хаотично са изброени множество близки длъжности: ръководител – „подбор и подготовка на персонала“, „организация и ефективност на труда“, „управление на персонала“; експерт – „ефективност на труда“, „индустриални отношения“, „нормиране на труда“, „обучение и квалификация“, „организация на труда“, „подбор на персонала“, „професионална кариера“, „професионално ориентиране“, „трудова заетост“, „трудова посредничество“, „управление на човешките ресурси“; специалист – „организиране, нормиране и отчитане на труда“, „подготовка на кадри“, „труд и работна заплата“, „управление на човешките ресурси“, „обучение и развитие“, „организатор на труда“.

Този хаос и липса на ясно структуриране и терминологично изчистване на длъжностните наименования е огледало на хаоса в науката за човешкия капитал – в труда, в работата на организациите и институциите. Недозрялата наука очевидно обърква практиката.

²² В нея основната дефинирана цел е да се подобри качеството на живот в България – чрез повишаване не само на заетостта, но и на производителността на труда; чрез достъп до образование и то до качествено образование, наред с мотивиране за учене през целия живот; активни мерки за социално включване и постигане на икономическа и социална кохезия и интегрираност в обществото.

²³ Илиев, Йосиф. *Управление на човешките ресурси...* С., 2006, с. 143.

Относно превода и термина

Терминът от английски – „*social capital*” – вместо единствено и само като „социален капитал” според мен на български в някои случаи е по-прецизно да бъде преведен като „обществен капитал”. Всъщност има нужда от раздвояване на „social” – на по-конкретен „социален” и един съседен, също конкретен термин – „обществен”.

Основание за това ми дава фактът, че в българската социологическа и държавно-политическа традиция има нюансиране между двата термина „обществен” и „социален”. Имам и принципни съображения, които предлагам по-долу.

Мисля, че печелим методологически, ако когато се употребява „обществен” се визира *системата на обществото* и нейното *цялостно функциониране* – институционалните йерархии и мрежи, властовите норми и отношения, симбиозата и наслагването между общностните структури, дейностните сфери, съответните разпородкови обществени отношения, органичното вплитане между микро-, мезо- и макро-равнището в човешката реализация. Пак става дума за качествата и способностите на хората, но в рамките на институциите и нормите, от гл.т. на институционализацията на човешките отношения и дейности, от гл.т. на функционирането на цялостния обществен организъм.

Докато при употреба на „социален” може да се диференцира социологическа перспектива и да се визират предимно *общностни феномени*, непосредствените човешки взаимодействия, културните и смисловите кодове на човешките отношения, феноменологията на всекидневието и „елементарното действие”.

При опит за такъв тип терминологично разграничаване известно объркване внася прагматичната употреба на „социален” като назоваване на специфични обществени прослойки и общности – визират се така нар. „социално слаби”, така нар. „уязвими” общности и категории хора, както и съответната политика на държавата и активност на граждански организации – за тяхното подпомагане, обезщетяване и гражданска защита, за съответна благотворителност или активен социален маркетинг. Тук терминът е *стратификационно отместен* към ниски и маргинални слоеве и общности.

Има и по-обща прагматична употреба на „социален” – относно *фундаменталните човешки потребности* от трудово-пензионно и здравно осигуряване, осигуряване на образование и социализираща култура, осигуряване на отдиха и почивката на хората, на битовите и комуналните услуги. Човешки потребности практически на цялото население, които се обезпечават от изключително мощни, широко действащи и до голяма степен държавно-финансирани институционални системи: на здравеопазването и образованието, на социалните дейности и комуналните услуги, на инфраструктурите и обществената сигурност, на медиите и комуникационните системи, на националната култура и историческата идентичност.

Терминът „обществен” е много по-обхватен, съответства на системния социологически подход, дава такава макро-перспектива на индивидуалното или груповото действие и поведение, на личностния потенциал за ефективно и успяващо действие и усилие. Терминът „обществен” стои по-близо до представата за човешки капитал на макро-общностите – като нацията, като населението на една страна като цяло,

като съвкупността на работоспособното население като цяло, като следващите едно след друго поколения, като различен „социален характер“ на отделните раси, религиозни общности, цивилизационни кръгове.

Когато казваме „обществен капитал“ на хората, визираме техните качества и способност да се реализират в обществената среда, чрез институционални средства, сред голямата система на обществото, в която и най-малките и отделени човек-група-микрообщност са част. Те от една страна са зависими от нея, от друга – имат едни или други достъпни им възможности и шансове. Тук социологическият анализ е близо до теорията за системите и кибернетиката, до политологията и теорията на управлението и властта, до институционалното инженерство.

Докато терминът „социален“ би могло да се използва в много по-конкретизиран смисъл, отнесен към непосредствените човешки отношения, към културните кодове на общуване и осмисляне на нещата, към предразсъдъците и стигмите, към различията в ценностите и смисловите мостове или бариери при общуване и взаимодействие. По-ясно би звучал относно проявите на идентичност или отчуждаване, на културна близост или враждебност, на вграденост (за добро или лошо) на всеки човек и група в конкретна референтна човешка среда, с ясни конкретни културни образци и модели на конформизма или на свободата. В такова конкретизирано смислово поле терминът „социален“ визира относително неинституционализираните човешки отношения, в тяхната житейска пъстрота и пластичност.

Така, когато казваме „социален капитал“ на хората, визираме отново техните качества и способност да се реализират в обществената среда, но вече през призмата не на институциите и бюрократизирания обществен ред, а на доверието или отхвърлянето, на взаимността или отчуждаването, на добронамереността или враждебността, на степента на интегрираност в едно по-тясно или по-обхватно културно пространство. Тук социологическият анализ е близо до психологията и социалната антропология, до културологията и епистемологията, до науката за езика и човешкото общуване.

При всички случаи се вижда ясно, че при търсене на конкретизация на термините бъркотията е голяма, взаимното преплитане е трудно преодолимо. Не е лесно „обществен“ и „социален“ да се разграничат на методологично теоретично и на прагматично равнище.²⁴ Инерцията в „социален“ да се поглъща всичко от човешкия свят и от обществените реалности е отишла много напред, това е типичен всеяден термин.²⁵ От друга страна, съответни на „обществен“ термини на английски език като „societal“ остават някъде встрани като културологична или антропологична екзотика, не се наместват в обществените науки като редоположени и балансиращи „социален, social“. Очевидно става дума за терминологично статукво, което следва да бъде преразгледано – в интерес и в хода на развитието на науката за хората и обществото. Поне моето убеждение е такова.

²⁴ Виж Брайкова, Таня. *Теория на социалната политика...* С., 2000, с. 15-18.

²⁵ Виж панорама на използването на social capital: Akdere, Mesut. *Social capital theory and implications for human resource development...* Singapore, 2005, с. 1-8: специално акцентира на това, че социалният/общественият капитал като феномен е *разположен едновременно на микро-, мезо- и макро-равнище*, съответно теорията за този капитал следва да експлицира органичното им единство във и чрез този капитал.

Имайки предвид горното, считам, че когато търсим термин в полето на „социален-културен-символен-обществен капитал“ на хората, по-удачният термин е „човешки капитал“. Силата му е, че чрез него се акцентира върху НОСИТЕЛЯ на „социален-културен-символен-обществен капитал“ на индивидите и групите, на общностите и народите, на нациите и цивилизационните кръгове. И след акцентирание на носителя при дефинирането се преминава към субстанцията му като :

- акумулирани от индивида, групата или общността качества и способности, позиции и възможности за субектност в социалната среда;
- способност да се извършват ефективни дейности и инициативност;
- сила да се отвори достъп до ресурси и да се оползотворяват възможности;
- мотивация да се отстояват интереси, да се ползват права и да се преодоляват кризи;
- предприемчивост и смелост да се осъществява позитивна социална мобилност;
- умение да се предотвратяват кризи и избягват рисковете;
- способност да се реализира личностен-групов-общностен потенциал;
- стремеж да се предметяват високи ценности и идеали, да се защитава достойнство, да се отстоява ценностна традиция и утвърждава идентичност;
- воля да се творят жизнените условия и перспективи, да се реализира печеливша стратегия, да се придобиват и опазват благоприятни обществени статуси и институционални позиции.

Работната дефиниция на понятието „човешки капитал“

Тук не се ограничавам до икономическия обхват на понятието „човешки капитал“ и свързаното с него понятие „човешки (трудови) ресурси“ (workforce, labour power). Търся по-общия, общосоциологическия обхват на понятието – основните му форми и тяхното системно структуриране. Тръгвайки по аналогия от най-общото определение за стопанско-икономическия капитал като „активи, които се инвестират, за да се постигне печалба“ (assets invested for profit).

Чрез по-общото понятие за човешки капитал не се отрича, нито пренебрегва тесния икономически смисъл на понятието. Просто то се *надгражда и се извежда до макро-социологическото равнище* на анализ на обществото, вкл. на икономиката и стопанската сфера в него. Чрез понятието за човешки капитал в широк смисъл се отразяват икономическите и не-икономическите фактори в икономиката, комплексната роля на човешкия фактор в нея. И по този начин се експлицира макроструктурно-функционалната връзка между сферата на икономиката, от една страна, и от друга – сферата на възпроизводството на населението, сферата на духовното производство, сферите на общественото управление и комуникациите.²⁶

²⁶ Виж Мирчев, М. Текстове 2. Покана за социология. 2005: Стоян Михайлов, с. 295-305, 309-312; Михаил Мирчев, 315-319, 362-366.

Под „човешки капитал“ разбирам:

*онези качества и способности*²⁷, умения и опит, знания и култура, позиции и авторитетност, статуси и достъп до ресурси и институционални средства (*активите*),

които позволяват на конкретната личност или група, общност или макро-общност, институцията или обществената система като цяло (*използвани и инвестирани*),

да бъдат успяващи и конкурентоспособни в конкретната социална среда – да постигат успехи, да гарантират добрата си жизнена перспектива, възпроизводството и развитието си, да утвърждават себе си и да живеят достойно, да реализират жизнените си стратегии и цели, да си осигуряват благополучие и жизнен хоризонт (*за да има успех, постижения, утвърждаване, просперитет, благоденствие*).

Това са качества и способности *в действие*, за ефективно и ползотворно действие, вкл. за реализация на пазара на труда и професионална кариера.

Това са умения и опит, които *мотивират* към дейност и успехи, към инициативност и творчество, към свобода и индивидуална реализация.

Това са знания и култура, които *интегрират* и отреждат съответна позиция в социалната стратификация и в общественото разпределение на права и задължения, на свободи и ограничения, на привилегии и ощетеност.²⁸

Това са позиции и статуси, чрез които се *постига достъп* до потребителски и дейностни ресурси, до ветрило от практически възможности и институционални средства.

Това са авторитетност и обществен престиж, които *зареждат* с емоционални и морални стимули, което допълнително мотивира и мобилизира за предприемчивост и творчество, за самоусъвършенстване и развитие.

Обобщено, става дума за съвкупността (агрегата) от всичко това, което *има и е акумулирала* личността, групата или общността – като своя *субектна способност и мотивираност*. За да успее да прави стъпки към благоприятен житейски хоризонт, да се предпазва от рискове и неблагоприятни обстоятелства.

Човешкият капитал е „капитал“

Тук приемам аналогията с „*икономическия* капитал“ (финансово-материалните средства и активи за производство и успешна пазарна реализация).

Всеобщата формула на Капитала (по Маркс) е „*Пари–Стоки–Пари прим*“. Чрез него се произвежда стойност, функцията му е да произвежда нарастваща стойност (принадена, добавена). Капиталът е капитал, когато е в обръщение, в реално производствено обръщение. В обръщение и реализирайки своята съзидателна функция

²⁷ Казаков, Атанас. *Човешкият капитал*. С., 2001, с. 13: „*Субстрат от знание, компетентност, умения, мотивация, здраве и опит, които се придобиват в рамките на жизнената дейност на индивида. Така от решаващо значение за изучаването на тази материя е детайлното познаване на основните характеристики на човека и населението.*”

²⁸ Виж България: социални предизвикателства и евроинтеграция... С., 2007, с. 107-115, 165-173.

той е конкретна проява на обществените отношения, в частност на превръщането на качествата на работната сила и труда в конкретен продукт и нова стойност.

По аналогия всеобщата формула на човешкия капитал може да се опише като „индивидуални качества и позиции – дейности и обществени отношения – качества и позиции прим“:

- индивидуални качества и позиции с нарастваща стойност, с овладяване на нови възможности и хоризонти, или със съхраняване при неблагоприятни и рискови обстоятелства;
- реализирани индивидуални качества и способности, вследствие от което се подобрява самооценката и се повишава престижът – поради това, че е постигнат успех при посрещане на предизвикателства, надмогване на кризи, както и при осъществяване на по-пълноценна реализация и самоизява;
- успешно предметени качества и способности при постигане на лични цели и реализиране на обществена мисия, при възползване от възможности и шансове, при осъществяване на мечти и високи идеали – при активно и целенасочено сътворяване на самия себе си, както и на обществените условия (в микро-, мезо- или по-широк мащаб);
- реализирани индивидуални качества и способности, но не само като личен и групов, съсловен и класов ресурс, а и като ресурс на обществото и икономиката като цяло.²⁹

Човешкият капитал не са индивидуалните качества и способности, позиции и статуси самѝ по себе си, в статично и застинало състояние. Човешки капитал са тези качества и статуси в действие, когато човекът, групата или общността ги експлоатират за решаване на конкретните си житейски проблеми, за възползване от конкретни възможности и стимули, за постигане на успехи и достъп до нови блага, за по-пълна индивидуална изява и реализация, заедно и с реализация на високи обществени идеи или социална мисия, ако изповядват такива.

Важно е да се подчертае, че когато наличните качества и статуси не са в обръщение, когато хората не се възползват от тях, те постепенно се обезценяват, загубват се навици и увереност, настъпва съответно демотивиране, издигат се бариери на страха и пасивността – съответно човешкият капитал застива и намалява, обезценява се.

Как бихте оценили себе си: като човек, който УСПЯВА в живота или не?

18-60 г.	Януари 2004	Дек. 2007	Дек. 2009
ДА	8	11	9
По-скоро ДА	43	54	54
По-скоро НЕ	38	28	30
НЕ	11	7	7

Изт.: НПИ, АССА-М, Януари 2004, Декември 2007, Декември 2009.

²⁹ Виж трилогията Филипов, Димитър. Социална икономия... С., 2003-2005; Филипов, Димитър. Способности и социален живот... С., 2005, с.50: „Способностите на човека са главното богатство на обществото. Те неоснователно са пренебрегвани от икономическата теория. В нея категориите за „човешки капитал“ и „човешки ресурси“, освен че имат *неточно категориално съдържание*, разглеждат проблема *много едностранчиво*... В съвременните условия новото е *интегрирането на всички основни сфери на живота*. Икономическата теория трябва да излезе от своите тесни рамки, в които се е самозатворила, и да *обхване живота в неговата универсалност като свой собствен предмет*.”

Така, при аналогията експлицираме няколко важни определения за човешкия капитал. Той, по своето същество и по своята житейска функция, е:

- *производителност на субектите* на дейност и организация, на обществени отношения, на творчество и реализация;
- *дълготраен и устойчив* индивидуален актив, който се култивира и натрупва – даващ перспектива в живота и обществените отношения, даващ сигурност за удържане на благоприятни позиции и статуси, както и за придобиване на нови желани позиции и статуси, възможности и достъп до нови ресурси;
- *възможност за инвестиране* – в собствени качества и позиции, в жизнени обстоятелства и условия, в авторитет и достойнство; в реализация и просперитет, в бъдеще и наследство;
- *способност да се трансформира* – като средство за успешна дейност и предприемчивост, или като приложение в различни сфери, житейски ситуации, проблемни предизвикателства, или в постоянните преходи от опредметяване на субективните качества към разпредметяване в нови негови субективни качества и способности, ценности и мотивации;
- в цикли на *опредметяване и разпредметяване*, след които се натрупват субективни възможности и мотивации или обратно, се разграждат и деградират предишните.

Човешкият капитал е „обществен-социален-човешки“

Носителите му са хората – личности и групи, съсловия и класи, общности от мезо- и макро-равнище.

Става дума за тяхната *субектна способност* за успешно и активно участие в обществени отношения и организираност, за адекватно включване във валидната нормативна и институционална среда, за отстояване на индивидуалните интереси при ползотворно съчетаване с колективно-груповите и общностно-институционалните интереси и зависимости, или обратно – за *субектна уязвимост и безпомощност* някои хора и общности да не могат да се преборват за гражданските си права и нормални условия за живот и работа, да не успяват да изявят талантите си и да останат нереализирани, да допускат да стават жертва на нечия недоброръководност и безотговорност, да допуснат да са безпомощен обект на нечий егоизъм и жестокост, алчност и предразсъдъци.

С какво чувство живеете: можете или не да
КОНТРОЛИРАТЕ как протича Вашия живот?

18-60 год.	Януари 2004	Дек. 2007	Дек. 2009
МОГА да го контролирам	13	18	17
По-скоро МОГА	43	49	46
По-скоро НЕ	29	25	28
НЕ МОГА да го контрол.	15	8	10

Изт.: НПИ, АССА-М, Януари 2004, Декември 2007, Декември 2009.

Разбира се, субектната способност е детерминирана от конкретната обществена и социална среда. Тя се *интернализира* в отделната личност, група или общност – в тяхното съзнание и ценности, в колективното им съзнание и мотивации, в уменията и опита им, в стереотипите и предразсъдъците им, в светогледа и идеологията им, в импулсите и жизнената им енергия. Това е една методологическа линия: (1) започваща от Маркс с идеята му за моралната и духовната надстройка в общество-

то, която е не само обективно следствие, но има и огромна обратна преобразуваща сила, вкл. революционна; (2) доразвита и трансформирана при Дюркем в неговото „колективно съзнание“ и универсалния принцип на солидарността в обществото; (3) доразвита от учените от Франкфуртската школа, Джон Гълбрайт, Пиер Бурдийо, Мануел Кастелс и много други през последните 30-40 години; (4) както и българската социология чрез така нар. „*акумулирана социологическа структура*“ на обществото в личността (Живко Ошавков, Стоян Михайлов).³⁰

Става дума за мотивираността и *способността на хората за доброволна съвместност* с други и различни хора (в гъвкави хетерогенни групи и общности) – съвместност, основана на взаимното доверие и готовност за морално осмислено и регулирано взаимодействие. Разбира се, съвместност с два алтернативни хоризонта: (1) навън, с толерантност към новите и различните, с готовност за включването им в общностни кръгове и социални мрежи (при определени условия и при спазване на конкретни условности); (2) или обратно, навътре – за участие в групи, които *ревниво пазят своята хомогенност* и поставят членовете си в *зависимост и нормативни „окови“* (bridging and/or bonding behavior; bridge people together, but do not bond them, or bond them).

Първото съответства на ценностите на съвременната демокрация и гражданската свобода, предполага индивиди, които имат не само високо самочувствие, но и притежават реални делови и партньорски качества, в края на краищата дава допълнителен ресурс за успех и интегриране. Второто поставя в зависимост и изолира от нови и по-широки социални партньорства, свива жизненото пространство, лимитира възможностите за натрупване на човешки капитал и за неговата реализация.

Става дума за *социалното стратифициране* в конкретното общество. То се осъществява освен поради политически причини и по силата на традиционни инерции, но и вследствие на активността на самите хора. Високият човешки капитал дава реални шансове за успех и благосъстояние, но той на практика дава и допълнителни права за ползване на възможности и дори привилегии. Недостигът на човешки капитал обрича на маргиналност и изтласкване, на бедност и изолация, хората се подхлъзват към асоциалност и девиация.

По тази линия социалните неравенства често достигат и екстремални размери – стратификационният профил на обществото може да стане полярен, да започне разпадане на социалната връзка, а това означава, че обществото и хората му се завихрят в спирала на аномия и хаос. За това многократно говорихме в предишните глави и предстои да говорим в следващия четвърти раздел.

Човешкият капитал е *конкурентно предимство*

Човешкият капитал е основно конкурентно предимство. Винаги в историята е бил такова предимство – при борбите и надиграванията между култури и религии, между икономически и политически модели, между раси и народи, между империи и суверенни държави, между „цивилизацията“ и „варварите“, между демокрациите и

³⁰ Виж Мирчев, М. Текстове 2. Покана за социология. 2005: Стоян Михайлов, с. 486-491; Михаил Мирчев, 332-348; Живко Ошавков, с. 288;

строго централизираните общества. Конкуrentно предимство, когато става дума за лидерите и водачите, за доминиращите класи и съсловия в ролята им на групово лидерство на нацията и държавата, но така също и когато става дума за народа и нацията като цяло, за силата и енергичността на тяхната държава, за привлекателността и престижа на цивилизационния им модел.

Сега – при все повече общества с отворени граници и масова гражданска миграция, при трансграничните професионални и граждански мрежи, при отпадане или смекчаване на много от предишните ограничителни и цензови държавни механизми за достъп до работа и блага, при формиране на едно световно културно и гражданско общо и обединяващо пространство – при всичко това и вследствие от него човешкият капитал става *още по-значимо* конкурентно предимство или фатален недостатък, конкурентно предимство или фатален недостатък на отделните хора и групи, общности и нации, на обособените цивилизационни кръгове.³¹

В условията на Глобализация и на „интернет като *площад на глобалното село*“ (по израз на Бил Гейтс) „сблъсъкът на цивилизациите“ продължава да има своите горещи и твърди форми (*hard power* – армия, войни, заплаха чрез силата на военния потенциал), но има и рязко увеличаващи своята мощ и интензивност меки форми (*soft power* – музика и кино, културни и поведенчески модели, мода и забавления, потребителски модели, идеологемии на имперския център и комплекси на перифериите) на натиск и атака, за завладяване или поне обезсилване на противника или „партньора“, на неприемливо различия, на потенциално опасния, на икономически неизгодния, на морално и идеологически отрезвяващия.

Ето защо, тук е мястото ясно да се каже, че при политиката относно възпроизводството на човешкия капитал на българската нация и на трудовите ресурси в България има три основни практически варианта:

- *свиване и намаляване на съвкупния човешки капитал* – и като количество, поради по-малкото хора, годни за добре организиран и високо производителен труд; и като качество, поради широкото разпространяване на ниската грамотност, отказ от образование и модерно знание, както и широкото разпространяване на анти трудови, спекулативни и асоциални индивидуални стратегии (на не малко хора и групи, на цели общности).

Всъщност става дума за процес, който деградира жизнеността и продуктивността на значителна част от населението и трудовите ресурси – вертикално по цялата им възрастова пирамида. В предишната, 11-та глава, подробно се анализира този структурен проблем на обществото и икономиката.

Последните две десетилетия на Преход бяха именно такъв процес – засегнал не само низините, но и не малка част от съсловията на средната класа и елитите; не само ниско образованите и гранично социализираните, връщайки ги назад към едно примитивно средновековие, но и не малка част от интелигенцията, образованите съсловия, дори на професионалните съсловия. Сега големият въпрос пред България е дали този период на обща деградация на човешкия капитал на и в България приключва и ще го отнесем към рубриката „негативна *обществена цена* на цивилизаторския Преход“ или ще трябва да направим злощастния извод, че България бе

³¹ Виж Атанасова, М. *Знание и развитие на човешките ресурси...* С., 2008, с. 40-45, 51, 59.

вкарана в една *спирала на деградация*, от която лесно и скоро не бихме могли да се измъкнем – поне не без наше огромно и мобилизирано усилие;

- *удържане на постигнатото равнище* на човешки капитал. Разчитайки на самовъзпроизводството на средната класа и професионалните съсловия, на интелигенцията, на ученолюбивия „български народ“.

Става дума за самовъзпроизводство поради семейни, съсловни и други подобни граждански механизми на микро-равнище – въпреки кризата в основното, средното и висшето образование; въпреки публичното налагане на агресивни и самодоволни антиинтелектуални модели за личностен успех; въпреки масовото разколебаване, че доброто образование и високата култура, че специалната квалификация са наистина средство, което гарантира на човека и семейството висок материален и социален статус, обществен престиж и съответно самоуважение.

Проблемът е, че този практически вариант продължава да е валиден, но само за някои професионални съсловия – имащи натрупан висок човешки капитал (преди всичко образователен, квалификационен, културен, символен, понякога все още и статусен) и могат да изчакат по-добри обществени времена за своята реализация. Това е ситуацията на повечето хора от сферата на здравеопазването и образованието, на социалните дейности и услуги, на науката и изобретателството, на изкуството и високите форми на култура. Две десетилетия повечето от тези професионални съсловия бяха принудени да работят за ниски или мизерни възнаграждения, без нужната им институционална и кариерна стабилност, в една крайно пренебрежителна и обидна обществена среда. Но като правило те разполагат с не малък личен, семеен и съсловен ресурс да изтърпят (временно) неблагоприятните обществени условия – поддържайки своя културен и граждански, професионален и квалификационен потенциал, сами преборвайки се за онова, което им се полага като на истински елит на обществото, успявайки да възпроизведат високото си човешко и гражданско качество и в своите деца и внуци.

Този практически вариант не е валиден за всички останали социални прослойки – огромната част от земеделските, промишлените и търговските работници, огромната част от чиновничеството и управленското съсловие, огромната част от дребния бизнес и занаятчиите – всички те не разполагат със значим личен културен и символен ресурс, за да устояват на деградиращите обществени процеси, на масовата безработица и обедняване, на професионалното декласиране и примитивизиране, на затискането към дъното и маргиналността. За всички тях „*удържане на постигнатото равнище*“ означава прикриване на истината, заставайки зад една илюзия, че докато ние се връщаме назад, а светът върви напред, някак си можем да се изхитрим да запазим предишния си потенциал. Тук „удържане“ на практика означава практическо отслабване и деградиране – в логиката на горния вариант, но без обществото да си го признава, без съответните хора и прослойки да си го признават.

Илюзията за „удържане“ е масово разпространена и поради масовата емиграция – не просто на значителна част от образованата и квалифицираната част от населението и трудовите ресурси, но и поради това, че това са деца и внуци на съответните слоеве и съсловия в България. Илюзията е свързана с очакването, че те скоро ще се завърнат, както и с личната утопия, че децата и внуците там някъде далеч не се отчуждават от родителите и близките си тук. За тези неща говорих подробно в 5-та глава. Тук само нека кажа отново, че в огромна част от тези случаи ста-

ва дума за скъсване на родовата приемственост, за разкъсване на семействата, и в този смисъл – за прекъсване на гражданския процес на самовъзпроизводството на човешкия капитал на българската нация и на трудовите ресурс тук, в България;

- *разширяване и увеличаване* на човешкия капитал на българската нация и трудовите ресурси в България.

Развитието е възможно, но *единствено като качествено* – доколкото инерцията на демографската криза е трудно преодолима в предстоящите няколко десетилетия. Единствено като качествено разширяване и увеличаване на човешкия капитал в България чрез по-добро и всеобщо образование, чрез по-модерна и функционално ефективна професионална структура, чрез връщане към мотивацията за обществено-полезен и производителен труд, чрез умения и култура за ползване на новите информационно-комуникативни технологии и включване в така нар. „цифрова/дигитална икономика“.

При всички неблагоприятни тенденции днес, както и при съответния песимизъм и скептицизъм относно перспективите, може да се каже, че в една *по-дългосрочна перспектива* България може да обърне тенденциите, може да намери начин да укрепя своя човешки капитал, да му вдъхне жизненост и енергичност, да го завърти в продуктивни обществени цикли на иновация и продуктивност, на сътворяване на блага и по-балансираното им разпределение и преразпределение.

Предпоставка за това в теоретико-методологически план е цялостна концепция за човешкия капитал, в която органично да са вплетени икономическите и културните, социалните и символните, физическите и емоционално-психическите, материалните и духовните, институционалните и общностните компоненти. Затова следващата, 13-та глава, е посветена на социологическата структура на човешкия капитал – в опит да се предложи една системно-организирана и осмислена структура, една комплексна структура с евристичен потенциал при анализ на конкретните обществени процеси и явления. Затова и в 14-та глава вниманието е насочено към проблема за социалните инвестиции, към съответните държавни политики и гражданска инициативност, към потенциала на обществото да ги реализира – с цел оздравяване на болните и асоциалните части, с цел мотивиране на заспалите и вегетиращите в пасивност части, с цел мотивиране на знаещите и можещите, за да могат те не само да се реализират пълноценно, но и да издърпат напред и нагоре системата на обществото като цяло.